

סקר ארכיאולוגי

סקר ארכיאולוגי בעמק בית-שאן (המשך) ⁽²⁶⁾

מאת

נחמיה צורי

21. משק חמדיה. — מחרבת אסודה נמשכת הדרגה מערבה עד הרמה הבולתית שעליה יושב משק חמדיה, השולט על בית-שאן ובקעתה וצופה מול הגלעד. צפונה מכאן ומנחל חוניזר, על הרמה הבולתית הנקראת בפני אנשי חמדיה "המחצבה", נלקטו כלי צור: להבים בודדים מתק' פליאו-לייתית (לוואלוא-מוסטרי), ונתזים רבים, מגרדים מחורקים, חודים וגרעינים מתק' מיסולייתית וניאולייתית. ממערב לכביש, בנ. צ. 19942138 לרגלי רמת חמדיה, מתגבהת מדרגה המוקפת מצפון בוואדי חוניזר ובמזרח בתעלת טואל. במרחב זה של עשרות דונאמים בלתי-מעובדים, ובעיקר בקטע המזרחי של המרחב, נלקטו כלי-צור מרובים: גרעינים מאורכים וגזייים, גרוינים מלוטשים וקרדומות, להבים משוננים ומלוטשים, להבי-מגל מלוטשים, חודים, נקרים, מגרדים, וכן פרקי-עצם מאובנים למחצה, ושבר חרס או שניים — הכל מתק' ניאולייתית. מכלי האבן ראוייה להיזכר משחזות של אבן-בזלת סגלגלה, שאורכה 10 ס"מ וקוטרה 5.5 ס"מ (לוח ג', 3, שורה ב' משמאל). מתק' כת' נמצאו שפה מעוגלת של קדירת-בישול ומתחתיה עיטור של חבל בהון וחרס עם דגם אידרה. על תק' ב' מעידים שברים צלעוניים, קוביות-פסיפס, שברי זכוכית ועוד. צפונה מכאן מעבר לנחל חוניזר נמצא ראש פסל עשוי אבן-גיר. זוהי פרוטומי של אשה, שפניה שטוחים לגמרי, עיניה שקדיות ובולטות, תסרוקתה עשויה תלתלים מסוגגנים, החצויים שביל ומשתפעים כלפי הצוואר בדומה לתסרוקת של האלה המצרית חתור. מלאכת הפיסול אינה אלא מאותו הסוג התדמורי השייך למאות הג'—הה' לספירה ⁽²⁷⁾.

⁽²⁶⁾ עיי' ידיעות, י"ח, א-ב, עמ' 78-80, לוחות יא-יב; המחבר רואה חובה נעימה לפניו להודות למנהל מחלקת העתיקות על הרשות האדיבה שנתן לו לפרסם במאמר-סקר זה צילומי ממצאים שונים. הצילומים שבאו בחלק הראשון של המאמר וצילומי החרסים הניתנים כאן נעשו בידי הגב' ה. ביברקראוט.

⁽²⁷⁾ M. Avi-Yonah, *Oriental Elements in Palestinian Art*, QDAP X, 1942, pp. 119-121, pl. XXIII.

22. ח' ר ב ת א ט ו א ל. — בריחוק $\frac{1}{2}$ ק"מ דרומה נמצא אתר נרחב ביותר, שהוא רשום בכל המפות אלא שאין התואר "חורבה" בצדו. הוא משתרע על פני 50 ד'. בפאתו המזרחית הכביש חוצהו ובשעת סלילתו של זה נחשפו שרידי בניין מרובים מתק' ב' ועק'. באתר נראים שרידים של רצפות־פסיפס צבעוניות, עמודים, כותרות, בסיסים, אבני־בניין מרובות מער־טרות, אמת־מים וקברים. נלקטו כלי צור וחרסים מועטים מתק' ניאור־ליית או כ א ל', ובהם גרוזינים מלוטשים, חרסים שעקבות קש עליהם, ופלך דוקוני עשוי טיף, וכן ידית אחת מתק' י ש'. ל ת ק' ה' שייכות כמה ידיות־רודוס ושברי פנכות אדומות. מתק' ב' נמצאו שפע חרסים צלעוניים ושברי קערות מרוקות אדום, ומתק' ע ק' חרסים מזוגגים, קצתם עם דגמי צבע. אף נמצאו שתי פרוטומות מאבן־גיר (לוח ג', 2) מסוג הפסלים התדמוריים ששימשו מצבות־קבורה במאות הג'—הה' לספירה (ע' הערה 27). ממזרח לאתר, מעבר לכביש הראשי מזרחה, בחלקות מס' 10 ו־3/5, נלקטו כלי־צור מועטים, עשויים בטכניקה המיסוליתית. מצפון לאלה, באזור הבריכות של עכשו, נחשף מכסה של ארון מתים עשוי אבן־גיר ומעוטר גמלונים נאים, כדרך הקברות מהמאות הג'—הד' לספירה.

23. א ד מ ו ת ח מ ד י ה. — בריחוק של 500 מ'. צפונה מערבה לטואל וחמדיה, בנ. צ. 21331987, באיזור השלחין של חמדיה, נמצאת גבשושית, שגבהה כ־2 מ' ושטחה 2.5 ד', ונראים בה יסודות של בנין גדול, ששיעורם 50×50 מ'. שם נלקטו חרסים מועטים מתק' ר' מאוחרת וב' (28).

24. ג ב ש ו ש י ו ת. — בין טואל ובין הכביש נמצאות גבשושיות אחדות, שנראים בהן עקבות של יסודות בניינים, ובהן נלקטו קוביות־פסיפס חרסים ושברי זכוכית מתק' ב' ועק'. דרומה לטואל הסתעפות של ארבע הדרכים: לטבריה, לעפולה, לבית־שאן ולכפר רופין. הגשר שעל הנחל מסומן במפות החדשות בשם ג'סר אבר־פאידה, ובפי אנשי היישובים הוא נקרא "הגשר הרומי". לאמיתו של דבר, כל כולו של הגשר אינו אלא מבנה חדש, ורק נדבכיו התחתונים אפשר שייכים הם לתקופה קדומה.

25. א ל ח מ א מ. — בין "הגשר הרומי", הכביש והנחל ובין תעלת א־טואל נמשך שטח חרבות נרחב ביותר המתגבה והולך כלפי מערב. שמו

(28) תודת המחבר נתונה בזה לה"ה רענן גלילי והיים דן מחמדיה, שסייעו עמו בלקיטת

השרידים מהאתרים שבאיזור משקם.

מסומן רק במפת הקרן הבריטית. החלק המוגבה המערבי, אינו אלא המשכו של בית-הקברות הקדום של בית-שאן המשתרע על אל-מצטבה. בו חשופים קברים רבים, שרידי בניין ורצפות-פסיפס מרובות. באל-חמאם נחשפה רצפת-פסיפס בידי מ. אבי-יונה²⁹, וכן קטעים מעוטרים נאים מתק' ב' (לוח ה', 1). בהמשכו דרומה, על שפת הנחל, בנ. צ. 19852125, חשופים יסודות של בניינים קדומים ועקבות שריפה. על פני המדרונות המזרחי, הדרומי והצפוני נלקטו חרסים השייכים לתק' כ ק' א': ידיעות-מדף תמימות, ידיעות אוזן ונקב קטנות וגדולות משוחות באדום, שפות מעובות של כלים גדולים, שפות חריפות מרוקות אדום, שפיות של פערורים, בסיסים שטוחים, וחרסים בעלי חיפוי פסים. כן נמצאו להבי-צור מועטים. בין קצהו המזרחי של האתר ובין הכביש, בריחוק של 50 מ' ממנו, נמצאו שתי אבני-מילין תמימות, שהיו משוקעות בבקתה ערבית. הכתובות שעליהן שחוקות לגמרי.

סמוך לאחר "הגשר הרומי" מזרחה משתפך אשד מים חזק ונאה. לאורך שפת הנחל הצפונית המפותלת ומבותרת, לא נמצאו אתרים קדומים. כאן וכאן נלקטו להבי-צור בודדים וכמה מגרדות שצורתן דמוית דיסקוס, אלה ואלה עשויים בטכניקה מיסוליתית. בריחוק 1.5 ק"מ מזרחה-צפונה ל"גשר הרומי", בתוך אפיק הנחל, נובעים מעיינות קטנים מרובים, וביניהם מסומן עין אום-א-צפצפה. מעליה, על שפת המדרגה המערבית, נמצאות שתי גבשושיות קטנות ושטוחות, ובהן פזורות אבני-בניין עשויות גיר ובזלת. שם נלקטו חרסים מתק' ב' ועק', ושפה מעובה אחת מתק' י' ש' א'.

ב. הגוש הצפוני, אתרים באיזור המערב מן ההר אל
הבקעה

26. אל מנטאר. — מג'סר אל מג'מע נמשך נתיב במעלה ההרים. 1 ק"מ למערבו מכאן נמצאות 4 גבעות המסומנות רק במפות החדשות בשם אל-מנטאר, ובפי אנשי גשר והישובים בעמק הן נקראות גבעת הגמל. שלוש מהן בזלתיות והצפונית הקיצונית גירית. הן חולשות על ים כנרת ועל חלק גדול של בקעת הירדן והגלעד. לא בכדי מילא המקום תפקיד מכריע במלחמת השחרור. אך אין לראות בהן כל סימן של בנייה קדומה, ולא נמצאו

²⁹ M. Avi-Yona, Mosaic Pavements at el-Hammam, Baisan, QDAP V, 1935, pp. 11—30; pl. XIII—XVII.

כלי-צור קדומים. רק בגבשושית הגירית המתנשאת מעל שאר אחיותיה והנמצאת במפלס 120.3—מ" ובנ. צ. 22595 20225 נלקטו חרסים מועטים בלבד. החומר מתק' כ"ת— שפיות מעוגלות ומכונסות של קערות, ידית המחוברת תחת פני שפית מעוגלת של פך, שורש של ידית קנקן, בסיס מחודד של פכית, בסיס דיסקוס של קערה. דרך הגבעות עובר חריץ עמוק המסומן במפת 1:20.000 בשם באב אל מונטאר. בו בחריץ עובר הנתיב הנ"ל, הבא מעבר-הירדן, על פני הגשר, במעלה ההרים, דרך ח'רבת אדמה, סירין ונחל א-שרר בכיוון לעכו. הנתיב מסומן בכל המפות.

27. תל-אדמה. 1.5 ק"מ צפונה-מערבה מגבעת הגמל, יושב תל-אדמה (במפה הקרן האנגלית: אדמה). אף-על-פי שסומן האתר הבולט במפות, הרי זוהי גבעה בולתית טבעית הנמצאת במפלס 29 מ' וחולשת על פני איזור נרחב מאוד. על קצה הצפוני מתנשאת גבשושית קטנה של $\frac{1}{4}$ דונם. על פניה נערמו ערימות אבנים סביב בור רבוע, שכנראה נכרה בזמן החדש. כל המאמצים למצוא שריד קדום או חרס עלו בתוהו. לעומת זאת, לרגלי הגבעה כלפי דרום, נמשכת דרגה גירית, הצופה על נחל אדמה ועל בקעת בית-שאן בלבד. על שפת המדרגה הצופה אל אפיק הנחל העמוק, נראים מחשופים של עקבות בנייה מאבן גיר ובולת, וחלק מאבניהן זרועות גם על מדרונה. בשטח של 50 ד' לערך, בנ. צ. 20092262, נלקטו כלי-צור: גרעינים, מגרדים, גרזינים, להבי-מגל בעלי גב מעובה וצילועו מלוכסן. נמצאו חרסים מתק' כ'א ל': ידיות-אביק של כלי-מגורה גדולים, שפיות חריפות ועל אחת מהן עיטור חבל, בסיסים שטוחים. אף נמצא עיטור של חיפוי פסים רחב. נלקטו שפיות של כלים מזויים במירוק אפור, ובהם זיו באותו מירוק, שיש לשייכם לתק' כ'א ל' מאוחרת. וכן נלקטו חרסים בודדים בעלי חיפוי פסים ושפיות של פערורים מתק' כ'ק א'.

28. ח'רבת אדמה. — 500 מ' צפונה מערבה מכאן, סמוך לעמוד המתח השלישי ממערב לכביש, נראית גבשושית לא גדולה. כלפי מזרח ערוך האתר דרגות נרחבות ובדרך זו הוא מתגבה באזור ההררי הזה. על מדרונותיו המזרחיים וגם על פניו נלקטו חרסים לא מועטים, שיש לייחסם לתק' י'ש' א' וב': ידיות-אוזן גדולות, בסיס-טבעת, שפיות מעובות. ממערב ומצפון לגבשושית זו מפוזרות גבשושיות, הנמצאות על מדרונות ההרים ובגיאיות. עליהן משתרע שטח חרבות נרחב מאוד, ובהן שרידים מתק' ר' מאוחרת, ב' ועק'. במרכז החרבות, בתוך מכתש קטן, נובע מעיין פעוט ששמו עין

אדמה. המשכו המזרחי של המכתש הוא כעין אפיק קטן, שחוצהו קיר ערוך אבני גיר ובזלת, המטויח משני עבריו. על שפת אותו אפיק, מדרום למעיין, מונח קטע של כרכוב בזלת מעוטר חריצים ושושן של שוכה (אקאנטוס) מסוג הטריגליפון. השבר מעיד על בניין מפואר שעמד לפניו באיזור זה ומלאכת הסיתות באבן הקשה מעידה על עושר בעליה. בריחוק כלשהו לצד מערב, באחד מריבועי האבנים המרובות, מונח קטע של כרכוב בזלת, ועל פניו חקוקה כתובת ביוונית ΕΛΘΘΕΙΣ... באתר כלו זרועים חלקי־בניין שונים: משקופים מפתנים, עמודים ושברים של כלי־מלאכה עשויים בזלת, כגון קערות, מכתשים ועוד. החרסים המעטים, שנלקטו בשטח, שייכים לתק' ב' וע' ק'. העוקב יפה ימצא גם סימנים למפעל אספקת מים ליישוב הגדול הזה, שהיה אוגר מי־גשמים ומעביר אותם במתקנים מיוחדים אל העיר.

מן החורבה נמשכת דרגה כלפי נחל אדמה, שלאחר שהיא מפליגה קצת מכאן היא פונה מערבה, במקביל לקו הנחל. כאן חשוף קיר הערוך אבני בזלת מחוברות בטיט־מלט. מעל קיר זה ומעל איזור החרבות הנ"ל מתגבהת גבשושית בצפון, ובה נראים ריבועי בניין. קירותיהם ערוכים אבני בזלת וגיר המחוברות בטיט־מלט, והם מטויחים טיח עבה ועקבות צבע אדום נראים עליהם. הריבועים צמודים זה לזה ועושים מערכת בנייה מתוכננת. מעל מערכת זו, כלפי מערב, נראים שרידים של קו חומה הערוכה אבני־גוויל גסות. היא נמשכת מצפון לדרום וכנראה שימשה סכר שחצה את אפיק הנחל ונבנתה לצורך אגירת מים. מכאן מזרחה נראים שרידים של שני בניינים המתנשאים על הרמה. 200 מ' מזרחה מהם מתנשאת גבשושית, ובה מבנים בנויים אבן בזלת שהם בית הקברות של ח' אדמה. קירותיהם מחוברים בטיט־מלט והם מטויחים קצתם מבפנים ומבחוץ. אחד הקברים נפרץ ונשדד, ומשום כך מבנהו חשוף לעין: מתחת לגוש הבנייה האיתנה נחשף בניין רבוע בנוי אבן־גזית. אורכו מבפנים 2.20 ורוחבו 0.80 מ'. בקו האורך נראות שלוש אבנים, ובקו הרוחב אבן אחת. לעומק נראים שלושה נדבכים של אבני־גזית, ומתחתיהם חלל המעיד על המשך המבנה. מעל גבי הפער הרבוע מונחות 5 אבני־כיסוי, 3 מהן באתר ו' 2' מונחות על צלעיהן. ממדי האבנים $0.20 \times 0.40 \times 1.26$ מ'. החרסים הבודדים שנלקטו שייכים לתק' ר' מאחרת וב'.

במרחב סביב סביב פזורות גבשושיות גיריות, ובהן קברים חצובים בסלע הגירי, שצורתיהם: ארון רבוע, כוכים קמורים, מערות ועוד. רובם ככולם פתוחים ושדודים. באותן הגבשושיות קיימות גם גתות בודדות, גומות

וחציבות שונות. לאור הממצא הארכיאולוגי מתק' יש' בח'רבת אדמה יש מקום לזהותה בדרך השערה עם אדמה (יהו' י"ט, ל"ו) ⁽³⁰⁾.

29. חרבת אם חג'יר. — בריחוק 1200 מ' צפונה-מערבה, בראש הרמה כמעט, ובריחוק 1.5 ק"מ דרומית-מזרחית מסיירין, במפלס 225 מ', יושבת חרבת אם חוג'יר (במפת הקרן האנגלית חר' אם אל-ע'לק). האתר נמצא על הנתיב גשר-סיירין. כלפי מערב הוא מתלכד עם הרמה עצמה, המעובדת בלדי יישובי עמק הירדן, ואילו כלפי צפון, מזרח ודרום הוא ערוך כמה דירוגים. מן הראוי לציין, שממרומי הרמה עצמה אין הפנים של בקעת הירדן נראה הרבה, לעומת זאת כשאתה יורד קצת ממנה ולמטה והנך עומד בח'רבת אם-חוג'יר, מתגלה לעיניך תפארת הנופים — החרמון ושפך הירדן לכנרת, כל בקעת הירדן על פיתולי הנהר עד בואכה אדם העיר, וכל הגלעד פרוש כעל כף היד. מערבה נראים רק ראשי הגלבוש בלבד. בדירוגים אחדים של האתר ערימות רבועות של אבני בזלת, קצתן בעלות מידות, ורובן ככולן אבני גוויל. החרסים זרועים על שטח של 100 מ' מצפון לדרום ושל 50 מ' ממזרח למערב (נלקטו גם חרסים במעלה האתר כלפי מערב), והם: ידיות בודדות ושפיות מעובות מתק' יש' א', 3 ידיות צלועות ו-2 שטוחות של סיריבישול מתק' יש' ב', וכן שפיות מעובות, ידיות ובסיס-טבעת גבוה מתק' פ'. אף נלקט להב-מגל עשוי צור. 200 מ' מערבה מכאן, באותו מפלס, לא הרחק מקו המתח הגבוה, נראה ריבוע הערוך אבני גוויל והחשוף בעיקר בצפון ובמזרח. מידותיו: 60×90 מ', ורוחב הקיר כ-0.60 מ'. לא הצלחתי להעלות חרס, ואילו בשטח של כמה מאות מטרים כלפי דרום זרועים חרסים לא מועטים מתק' ב'. אף נלקטה ידית אחת מתק' יש'. מכאן ואילך, כל הגבנונים הבולתיים הנראים מן הכביש בעמק כאתרים — אינם אלא גבנונים טבעיים, שראשיהם מכוסים ערימות אבני בזלת שהתפוררו עליהם ועל מדרונותיהם. יש מקום להציע את זיהויה של שיאון שביששכר (יהו' י"ט, י"ט) עם ח'רבת אם חג'ור, מסייעים לכך מצבה האסטרטגי השליט על הסביבה וממצאה הארכיאולוגי, ואף זו שבסיירין אין שרידים נאים לזיהוי.

30. גשר. — לרגלי "גבעת הגמל" ובריחוק 1.5 ק"מ מערבה לג'סר אל מג'מע יושב הקיבוץ גשר. מעליו מערבה נמשך הכביש החדש, שם נראות פאתי אתר קדום, שכנראה הוא תל א-שמדין שבמפת הקרן האנגלית, שביקרן

(30) עיי' פרס, אנציקלופדיה ארץ-ישראל א', עמ' 9.

אולברייט ומצאו גבעה טבעית³¹). סמוך לאותו כביש, בחתך, נחשפו עקבות בנייה, ובקצהו הדרומי של ערוץ נחל חשופים שרידי בנייה ערוכים אבן גיר ובזלת. האתר נראה כעין דרגה שבמעלה ההר, הצופה מזרחה. בשטח של עשרות דונאמים נלקטו כלי צור: גרעינים בינוניים וגוציים, קרדומות אחדים, להבי־מגל מועטים, חודים, מגרדים ועוד. החרסים הזרועים שם: בסיסים שטוחים, ידיות־אביק של כלי אגירה גדולים, שפיות חריפות, שברים מעוטרי חבל מתק' כ א ל'; ידיות־מדף מקופלות, שפיות מופשלות חוצה ומתחתן עיטור של חריצה מלוכסנת, להבי־מגל ישרי צלע מתק' כ ק' ד'. בתחומי המשק עצמו, עם כל כריית חפיר או בור נחשפים חרסים, כלי־צור, שברים של כלי־מלאכה עשויים בזלת מן התקופות הנ"ל, עקבות בנייה ושרידים מתק' כ ק' ד' נחשפו שם.

31. א ל פ א ז. — 200 מ' דרומה־מערבה, במעלה ההר, נובע מעיין זעיר — עין פאז, המוקף עצי אקליפטוס. על מדרונו המזרחי נלקטו כלי־צור עשויים בטכניקה המיסוליתית, חרסים בודדים מתק' כ א ל' ובעי־קדם מתק' כ ת' ב' — ידיות, בסיס־דיסקוס, שפיות מעובות, קערות ועוד, הכל בכמות מצומצמת. אף נמצאו חרסים בודדים מתק' י ש' ב' ומתק' ב'³².

32. א ל מ ז א ר. 800 מ' דרומה־מערבה מן המעיין, בקצה השלוחה הדרומית־מזרחית הקיצונית הפונה אל נחל בירה, נראים עקבות יסודות של אבן בזלת. הגבעה הבזלתית — והגירית כאחת — רשומה בשם אל־מזאר, ובה חשופים 2 מפתני בזלת באתרם. החרסים שייכים לתק' ר' מאוחרת. האתר מצומצם במידותיו, והוא צופה אל השפך של נחל בירה לירדן ונראה כעין מגדל צופים. לרגליו, סמוך לשפת הנחל, משוקעות אבני־בניין קדומות מבזלת וגיר בתוך הוולי הנטוש.

33. פֶּן־כַּב־אֶל־הַן־א. — מעל הנחל מתנשאת פסגת הרמה של כוכב אל־הוא, במפלס 312 מ', היינו 520 מ' מעל כביש העמקים. המצודה נבנתה בשנת 1140 בידי המלך פולקה ונהרסה בשנת 1189 בידי צלאח א־דין. המקום נקרא גם Belvoir, Coquet או Beauvoir. המצודה צופה אל מרחבים רבים, אל סרטבה בדרום וצפת בצפון, מן הכרמל עד הגלעד. זיהוי המקום עם

81) W. F. Albright, AASOR II—III, p. 19; AASOR VI, p. 31.

32) המחבר רואה חובה נעימה לפניו להודות למר אפרים בער (דובי) מגשר, על שהעיר אותו על כמה אתרים בלחי ירועים שבאיזור משקו ועל סיועו שסייע עמו בלקיטת שרידיהם.

אגרפינה מתקבל על הדעת⁸³). בתחומי המצודה ישב כפר ערבי שהיה ידוע לשמצה בפעולות ההסתה וההרס נגד ההתיישבות היהודית בעמקים. עם נטישתו נלקטו בו מטבעות מתקופות ר' ב' ו' ע' ק' / מחמת המיקוש סביב המצודה אין אפשרות בבדיקה יסודית יותר. במדרונות הדירוגים המזרחיים תחת פני המצודה נלקטו חרסים בודדים מתק' יש' א' ו' ב'. לרגלי המצודה נובעים כמה מעיינות בדרום, במזרח ובצפון.

33א. עין אל ג' ר' נ' — 450 מ' דרומה-מזרחה מן המצודה הצלבנית, סמוך למעיינות אל-ג'ירני וחילו (עין-מלחה במפת הקרן האנגלית), ב.נ.צ. 19942219, נמצא אתר קדום, שאיננו רשום במפות, ובמפת הקרן האנגלית סומן ב (R) ללא קביעת תחומיו. מידותיו של האתר כ-250 מ' מדרום לצפון וכ-100 מ' ממזרח למערב. אבני בניין מרובות מגובבות עליו (לוח ד', 1).

בלב האתר חפיר, החוצה אותו מצפון לדרום, ועלידי כך נחשפו חתכי בגובה של 5—6 מ'. בראש החפיר באר הבנויה אבני גזית (כנראה נבנתה בידי הצלבנים). 100 מ' דרומה ממנה נמצאת באר אחרת שעומקה 2.5 מ', ובצורתה האדריכלית היא נופלת מן הראשונה. המים זורמים בתעלה דרומה בשטח של כמה עשרות מ' ואח"כ הם נקווים אל תוך בריכת-ביטון חדשה שהותקנה בימי שלטון המאנדאט לתצרוכת הכפר. בימי מלחמת השחרור הועלו המים בכוח משאבה אל מרומי המצודה לצרכי המגינים. בחתכי האתר נחשפו שרידי בניינים, שכבות יישוב, רבדי שריפה וחרסים. במקומות שונים שבאתר ובעיקר בקצה הצפוני-מערבי ישנן שוחות, שקשה לעמוד על טיבן, אם הן תוצאה של פגזי האויב במלחמת השחרור, או שנחטטו על-ידי תושבי הכפר או שנעשו מכוחן של מסכות אחרות.

חרסים לא מועטים זרועים באתר על פני איזור נרחב, וביניהם ידית נקב אחת שיש לייחסה לת' ק' כ' ק'. מתק' יש' א' נלקטו שפיות מעובות של פכים, שברים של כלי גדול, ששפתו מעובה ושטוחה, וידיות מחוברות תחת פני השפה אל הכתף; במקום המעבר מן הצוואר אל הכתף יש בלט, העשוי על אובניים דקות וצבעו צהבהב בהיר. נלקטו שפיות מעובות של פכים, ומחן שצורתן כעין צווארון של סירי בישול, ידיות וביסי-טבעת. מתק' יש' ב' נלקטו שפיות של סירי-בישול ודמויי צווארון כפול, שפית חריפה של קערה

83) מ. אבייונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, עמ' 127, G. Dalman,

מרוקה באבנים בפנים ובחוץ, שפיות מעובות של פערורים וביסי־טבעת. (לוח ג/ 3).

מתק' פ' נלקטו בסיסי־טבעת ושפיות מעובות של קערות. חרסים צלעוניים מועטים, וכן חרסים מזוגים ומעוטרי צבע שייכים לתק' ב' ועק'. אמנם נלקטו חרסים בודדים עטורי פסים אפיקיים מקבילים, אבל לדעתי יש לייחסם לתק' י' ש' א', ואין לראותם כבני התק' כ' מ'. האתר משקיף על כל בקעת הירדן, על כל פיתולי הנהר ומעברותיו, על בית־שאן, מהכנרת ועד אדם העיר וכמורכן על מרחבי הגלעד, אך אינו צופה מערבה כלל. יש לשער שראש הנהר היה מיוער בעבר והקשר של תושבי המקום למזרח מכריע. (והוא הדין בחרבת אל חוג'יר). ו. פ. אולברייט הציע לזהות את כוכב אל־הוא עם רמת־ירמת שברשימת הערים של שבט יששכר (יהו' יט, כא)³⁴, אבל מבחינה ארכיאולוגית מסתבר יותר זיהויה עם האתר שבעין אל־ג'רני הסמוך.

34. ח' ב ד ר י ה. 1¼ ק"מ צפונה־מזרחה, במדרון ההר, נמצאת ח'רבת בדריה הרשומה רק במפת הקרן האנגלית. ערימות רבועות של אבני בזלת מרובות נמצאות בשטח של 200×200 מ' לערך. קו הנפט חוצה את השטח ממזרח למערב ובחפירות נראים פה ושם עקבות של בניינים, שכבות אפר וחרסים שיש לייחסם לתק' ב': רובם ככולם צלעוניים, מהם שפיות מעובות של קערות שטוחות ומתחתיהן עיטור חרוץ, וביססים של קערות שטוחות. במדרונות הדרומיים־מזרחיים נלקטו שפיות מעובות בודדות, בסיסי־טבעת אחד שיש לייחסם לתק' י' ש'. במדרון הצפוני מודרג האתר ונתמך בקירות־אבן. שם נלקטו ידי־אביק אחת וביסיס שטוח אחד מתק' כ' א' ל'. אף נלקטו כלי־צור בודדים, מהם גרעינים קטנים ולהבי נתו עשויים בטכניקה המיסולית־תית. האתר נמצא במפלס 0 וצופה על־פני בקעת בית שאן. מצד דרום מקיפו נחל בדריה, ומעבר לו דרומה לרגלי האתר, נובע מעיין קטן הנקרא עין בדריה, והוא מוקף עצי לימון, בננות, פטל קדוש ועוד.

35. ח' ז א ו י ה. 1 ק"מ דרומה־מזרחה, לרגלי ההרים, נמצא שטח חרבות, שבהן שכנו בידואי ע'זאווייה. בחושותיהם שוקעו אבני בנין קדומות, ובאתר נלקטו חרסים מתק' ב' ועק'. 300 מ' דרומה־מערבה מכאן, במעלה הגבעות, נובע מעיין קטון בשם עין א'זאווייה, המוקף עצי תמר והדר.

36. ח' ר ב ת ז י ו א נ. 200 מ' דרומה־מערבה, במעלה ההר, נמצאת

³⁴) W. F. Albright, The Topography of the Tribe of Issachar, ZAW 1926, p. 231; idem, BASOR 125, 1952, p. 28.

חרבת זיואן (במפת הקרן האנגלית — ח' א־זאויאן). האתר נמצא בראשה של אחת משלוחות ההרים, במפלס 91.8 מ'. האתר מוארך ומתגבה ממזרח למערב, אורכו 80 מ' ומצפון לדרום 70 מ' (מהם כ־20 מ' של מדרגה דרומית). ערימות מרובות לאין שיעור של אבני בזלת רבועות מכסות את האתר. לרגליו במזרח, בריחוק 90 מ' מראש האתר, נראות 2 עירמות אבנים דרוגות. הקצה המערבי של הגבעה היה לפניו המשכו של מדרון ההר בכיוון אל כוכב אל־הוא, ועלי־די הבניינים והביצורים שנבנו עליו התנשא כדי 2—3 מ' מעל המדרון הטבעי. הגבעה עצמה יש בה סגולות־ביצור טבעיות: מדרום מקיף אותה נחל רוד אל באקר, מצפון נחל בדריה, ובמזרח היא מתנשאת מעל לבקעת הירדן, ורק ממערב נוחה הגישה אליה. שביל צר ותלול עולה אל ראש כוכב אל־הוא. כלי־צור מועטים העשויים בטכניקה מיסוליתית נלקטו כאן וכאן (לוח ג', 1); אף נלקטו להבי מגל בעלי צלעות מקבילות גסות מתק' כק'. למרות הכיסוי השופע של אבני בניין על המקום ומדרונותיה, זרועים חרסים לא מועטים על מדרונות הגבעה עצמה, ובעיקר בדרום ובמזרח. מתק' כק' א' נלקטו שפיות נטיות פנימה של קערות, שפיות של פערורים, שברים מעוטרי דגם־סריקה בשתי וערב ובחיפוי פסים; מתק' כת' — חרס מעוטר בדגם סריקה אופקית מקבילה ובסיס־דיסקוס; מתק' יש' א' — שפיות של סירי בישול, שפיות מעובות ושטוחות של קערות מחופות אדום וקערות בודדות מרוקות, ידית ובסיס־טבעת; מתק' יש' ב' — שפיות שטוחות של פנכות מרוקות אדום בפנים ובחוץ, שפיות של סירי בישול שצורתן כעין צווארון כפול, ושפיות של פכים עם בלט תחתיהן (לוח ד', 2); מתק' ב' ועק' — חרסים מועטים בלבד. האתר חולש על האיזור הדרומי של בקעת הירדן. בואכה יבש גלעד, על הנחל ופיתוליו, והוא צופה אל מול החרמון, פאתי כנרת. פתח הירמוך, מנחמיה, אשדות יעקב ויישובי ההר חרבת אדמה וחרבת אם חוג'יר, ועל שפך נחל בירה אל הירדן, וגם על חלק גדול של הגלעד. דרומה לו, מעבר לנחל רוד אל באקר, מתפתלת דרך מן הבקעה אל כוכב אל־הוא. סמוך אותה דרך באיזור ההררי, נמצאה סכין־ברונזה, ועליה כתובת אוגריתית שבא בה שם המקום פלצבעל⁸⁵). מאחר שהשם פלצ דומה במשמעותו לפצצ, ומאחר שהאתר נמצא בלב איזור בזלתי מובהק, מן הראוי לזהות את חר' זיואן עם בית פצץ שברשימת ערי יששכר (יהושע י"ט, כ"א).

(85) ש. ייבין, כתובת אוגריתית מארץ־ישראל, קדם ב', ע"ע 32—31.